

OLAMNING LISONIY MANZARASIDA ADAD TUSHUNCHASINING KONSEPTUAL-SEMIOTIK TALQINI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.083>

Raximova Shoirat Atabekovna
soirarahimova4@gmail.com
Urganch RANCH Universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada dunyoning til manzarasi doirasida adad tushunchasining konseptual-semantik, kognitiv va lingvokulturologik o'ziga xosliklari murakkab tahlil qilinadi. Son miqdor kategoriyasi sifatida emas, balki mavjudlikni yaratish va tasniflash mexanizmini ta'minlovchi universal hamda milliy-madaniy qismga ega tushuncha sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda tavsifiy, tushunchaviy, komponent tahlil, kognitiv modellash va diskursiv tahlil usullaridan foydalanildi. Natijada adad konseptining o'zgarmas (universal) va variant (milliy-madaniy) qatlamlari aniqlanib, uning lisoniy manzaradagi birlashtiruvchi funksiyasi asoslab berildi.

Kalit so'zlar: olamning lisoniy manzarasi, adad konsepti, kognitiv semantika, lingvokulturologiya, konseptualizatsiya, kategoriyalash, semiozis

CONCEPTUAL- SEMIOTICAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF CUSTOMS IN THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE WORLD

Rakhimova Shoirat Atabekovna
soirarahimova4@gmail.com
Urgench RANCH University

Abstract: This article comprehensively analyzes the conceptual-semantic, cognitive and linguo-cultural properties of the concept of number within the linguistic landscape of the world. Number is interpreted not as a numerical category, but as a concept with a universal and national-cultural component that provides a mechanism for discretization and categorization of being. The research used descriptive, conceptual, component analysis, cognitive modeling and discursive analysis methods. As a result, the invariant (universal) and variant (national-cultural) layers of the concept of number were identified, and its integrative function in the linguistic landscape was substantiated.

Keywords: linguistic, landscape of the world, concept of number, cognitive semantics, lingual-culturology, conceptualization, categorization, semiosis

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi tildan inson tafakkuri, madaniy tajribasi va dunyoqarashi ila chambarchas bog‘liq hodisa sifatida tahlil etilishi talab etiladi. Ushbu yondashuv doirasida “jahonning lisoniy tasviri” tushunchasi nazariy asosiy kategoriya mavqeini egalladi. Bu termin avval til va fikrlash aloqasini falsafiy zaxmada izohlagan. Wilhelm von Humboldt qarashlari bilan bog‘liq bo‘lib, keyinchalik lingvistik relativistic g‘oyalar doirasida Edward Sapir va Benjamin Lee Whorf tomonidan rivojlantirildi.

Ma’lumki, dunyoning lingvistik manzarasi - bu obyektiv borliqning til vositasi orqali konseptual modellashtirilgan o‘zgaras tasviri bo‘lib, unda insoniyatning aqliy tajribasi va milliy ong xususiyatlari aks etadi. Shu vaziyatda ayniqsa adad tushunchasi alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi, zero u mavjudlikni miqdoriy ajratish va tartibli tuzilishning asosiy usullaridan biridir.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, miqdor tushunchasining grammatik sahifasidan chetga chiqib, lingvokognitiv va lingvokulturologik hodisasi sifatida izchil o‘rganilishini talab qilishi bilan farqlanadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Bilamizki, olamning til manzara tizimida adad tushunchasining konseptual-semantik mohiyatini aniqlash va uning universal hamda milliy-madaniy qismlarini asoslab berish tadqiqotimiz maqsadini belgilaydi.

Maqola vazifalari shulardan iborat: Olamning tili manzarasi nazariyasining metodologik tamoyillarini tahlil etmoq. Miqdor-adad tushunchasining kognitiv tuzilmasi va semantik qismlarini aniqlamoq. Son birliklarining metaforik va timsol vazifalarini bayon etmoq. Adad konsepsiyasining o‘zgaras va o‘zgaruvchan qatlamlarini ajratib ko‘rsatmoq. Uning lingvokulturologik o‘rni maqomini asoslab ko‘rsatmoq.

Tadqiqot metodologiyasi.

Quyidagi tadqiqot ishi bir nechta usullar asosida olib borilgan. Ular bir nechta uslublarni qamrab oladi:

Tavsif berish usuli bu son birliklarining til tizimidagi vazifaviy jihatlarini aniqlashda qo‘llaniladi;

Tarkibiy tahlil usuli - miqdor semantikasining ichki tuzilishini oshkor qilishda;

Fikr tahlili - adadni aqliy birlik sifatida modellashtirishda;

Bilish modellashtirish - miqdor toifasining tafakkurdagi tuzilmaviy mexanizmini aniqlashda;

Muloqot tahlili - sonlarning pragmatik va munosabat-dialektik vazifalarini o'rganishda.

Metodologik negiz sifatida kognitiv tilshunoslik (George Lakoff), tushuncha nazariyasi (Yuri Stepanov) hamda lingvokulturologik yondashuv (Anna Wierzbicka) tamoyillariga tayanib, tadqiqot o'tkazildi.

"Adad" tushunchasining kognitiv-invariant modeli

Kognitiv nuqtai nazardan "adad" tushunchasi quyidagi semantik mag'izni tashkil etadi:

Ajratish (Diskretlik) - mavjudlikni bo'laklarga bo'lish imkoniyati;

Miqdorlash (Kvantifikatsiya) - miqdoriy aniqlash mexanizmi;

Ketma-ketlik (Tartiblilik) - izchillikni belgilash;

Bog'liqlik (Nisbatlilik) - narsalar orasidagi miqdoriy aloqani ifodalash.

Ushbu invariant qismlar barcha tillar uchun universal bo'lib, inson tafakkurining umumiy tuzilmaviy xususiyatini namoyish etadi. "Adad" tushunchasi inson ongida soyut matematik yagona tushunchadan ko'ra kengroq semantik sohasiga ega bo'lgan aqliy model shaklida vujudga keladi.

Variant (milliy-madaniy) qatlam

Adad konseptining variant qatlami muayyan lingvomadaniy muhit bilan belgilanadi. Masalan, o'zbek tilida "yetti", "qirq", "uch" sonlari muqaddaslik, ko'plik yoki marosimiylik semantikasini kasb etadi. Bu holat sonlarning semantik kengayishi va aksialogik yuklama orttirishi bilan izohlanadi.

Misol uchun:

"qirq kunlik marosim" - vaqtning muqaddas ajratilishi;

"yetti iqlim" - koinot to'liqligining ramziy ifodasi;

"uch bora takrorlash" - so'zning ta'siri ortishi.

Bu birliklarda raqamlar miqdor ko'rsatkich emas, balki madaniy-ishoraviy kod vazifasini o'taydi.

Raqam va tushunchaviy obraz

Aqliy semantika nuqtayi nazaridan raqamlar obrazli o'tkazmalarda faol ishtirok etadi. Jorj Lakoffning tushunchaviy obraz nazariyasiga binoan, mavhum tushunchalar aniq tajriba vositasida namoyon etiladi.

Masalan:

"bir umr" - hayotning butunligi;

"ming tashvish" - zo'rlik (kuchlilik);

"ikki dunyo" - ikkialam (qo'sh) mavjudlik modeli.

Bu ko'rinishlar raqam tushunchasining ma'noviy kengayishi va mavhumlashuvi jarayonlarida asosiy o'rin tutishini ko'rsatadi.

Natijalar

Maqolani yozish jarayonida va tahlil natijasida quyidagilar ma'lum bo'ldi:

Adad tushunchasi dunyoning tili manzarasi da tuzilmaviy-tasniqlash vazifasini bajaradi.

Uning ma'no yadrosi umumiy xususiyatga ega.

Timsoliy va o'xshatish qatlami milliy-madaniy tajriba orqali belgilanadi.

Son qiymatlari aksialogik va amaliy yuk orttirish imkoniyatiga ega.

Adad tushunchasi grammatik toifa chegarasidan chiqib, tilshunoslik-bilish hodisasi bo'lib ko'rinadi.

Muhokama

Miqdor tushunchasining lisoniy manzaradagi o'rni til va tafakkur o'rtasidagi dialektik munosabatni ko'rsatadi. Son kategoriyasi kishining borliqni anglash jarayonida asosiy mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, u madaniy muhitda qayta mazmunlashadi.

Demak, miqdor konsepsiyasi ikki bosqichli tuzilishga ega:

Ontologik bosqich - mavjud miqdoriy aloqa;

Lingvokognitiv bosqich - aqliy va madaniy modellashtirish.

Bu ikki qatlamning birlashuvi olamning til manzarasini vujudga keltiradi.

Ilmiy yangilik. Miqdor tushunchasi grammatik kategoriya emas, balki tushunchaviy-semiotik hodisa sifatida tahlil qilindi.

Uning o'zgarmas va o'zgaruvchan qatlamlari farqli tahlil asosida ajratildi.

Son birliklarining qadriyatli (aksialogik) vazifasi asoslab berildi.

Miqdor konsepsiyasining lingvokognitiv modelini yaratish taklif etildi.

Xulosa

Olamning til manzarasi bo'yicha miqdor tushunchasi borliqni bo'laklarga ajratish, tuzilishini tartibga solish va qadriyatli baholash vositalarini o'zida jamlagan birlashtiruvchi konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. U inson fikrining umumiy mexanizmlarini ifodalashi bilan, milliy-madaniy tajriba orqali ma'no jihatdan boyitiladi.

Shunday ekan, son kategoriyasi nafaqat miqdor bildiruvchi grammatik bo'lak, balki til ongining tushunchaviy-semiotik tamali sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wilhelm von Humboldt. On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. - Cambridge University Press, 1988.
2. Edward Sapir. Language: An Introduction to the Study of Speech. - New York, 1921.
3. Benjamin Lee Whorf. Language, Thought, and Reality. - MIT Press, 1956.
4. George Lakoff, Mark Johnson. Metaphors We Live By. -University of Chicago Press, 1980.

5. Charles Sanders Peirce. Collected Papers of Charles Sanders Peirce. - Harvard University Press.
6. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. - McGraw-Hill, 1966.
7. Yuri Lotman. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. - I.B. Tauris, 1990.
8. Anna Wierzbicka. Semantics: Primes and Universals. - Oxford University Press, 1996.
9. Zoltán Kövecses. Metaphor: A Practical Introduction. - Oxford University Press, 2010.
10. Ronald Langacker. Foundations of Cognitive Grammar. - Stanford University Press, 1987.
11. Leonard Talmy. Toward a Cognitive Semantics. - MIT Press, 2000.
12. Noam Chomsky. Aspects of the Theory of Syntax. - MIT Press, 1965.
13. Shavkat Rahmatullayev. O'zbek tilining izohli lug'ati va leksikologiya masalalari. Toshkent, Universitet, 2000
14. Abduaziz Abduazizov. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent sharq, 2010
15. Nemat Mahmudov. Til va madaniyat- Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013.
16. Semiotika va konseptual tahlil bo'yicha: Umberto Eco. A Theory of Semiotics. - Indiana University Press, 1976.
17. Algirdas Julien Greimas. Structural Semantics. - University of Nebraska Press, 1983.